

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

4/2024

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

4/2024

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal

2024, № 4, aprel

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha, **tarix** fanlari bo'yicha 2023 yil 29 avgustdan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor

Artikova Hafiza To'yurodovna, biologiya fanlari doktori, professor

Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor

Samiyev Kamoliddin A'zamovich, texnika fanlari doktori, dotsent

Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor

Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent

Klichev Oybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent

G'aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Safarov F.S.	O‘zbek adabiy tilida ko‘plik ma’nosining ifodalanishi va tejamkorlik	4
Akhmedova R.A.	Antropocentric aspect of phraseological units with the component "red"	12
Alieva N.X., Mukhtoraliyeva F.A.	The role of translation in the enrichment of languages: analysis of some neologisms presented in «Steve Jobs» by Walter Isaacson	17
Barnoyeva Z.S.	O‘zbek leksikografiyasida boshlang‘ich sinf o‘quv lug‘atlarini tuzishning ahamiyati	22
Barotova N.Sh.	O‘zbek kinodiskursida “milliylik” obrazini yaratishning tamoyillari	27
Ganieva O.Kh., Khakimova D.M.	Concept of term definition and its characteristics	32
Kurbonova G.S., Pulatova U.B.	Frazeologik konsepsiyalar talqini	37
Jumayev E.B., Nurullayeva G.X.	O‘zbek va nemis tilida shaxs ifodalovchi vositalar	45
Raxmonova Y.X.	Matn tili va tarjima muammolari	50
Ro‘ziyev Y.B., Halimova Sh.Sh.	O‘zbek va nemis tillarida o‘tgan zamonning voqelanishi	55
Turayeva D.M.	Muallif punktuatsiyasining yuzaga kelishi va punktuatsion tizimdagi yangi an‘analar	61
Xodjayeva D.I.	Lingvodidaktik terminologiya tadqiqot obyekti sifatida	65
Yaqubova M.M.	Tarjima jarayonida asl matnning semantik va pragmatik jihatlarini saqlash masalalari	70
Ахмеджанова С.Дж.	Сбор и анализ корпусных данных для узбекского и русского языков	76
Жўраева И.А.	Инглиз ва ўзбек антропонимик луғатларида атоқли отларнинг берилиш усуллари	81
Шермухамедова Н.А.	Двуязычный и многоязычный устный корпус	87
Qobilova N.S.	Til tejamkorligi nazariyasining tadqiq qilish tamoyillari	92
Qodirova H.X.	Badiiy diskurs tarjimasida kommunikativ-funksional yondashuv	98
Yuldasheva F.E.	Expression of the modesty maxim in communication	102
Рабиева М.Ф.	Эвфемизмларнинг дискурсив турлари ва уларнинг таржима стратегияларини белгилашдаги роли	106
Ataeva G.B.	The power of idioms in business English: communicating with impact	117
Karimova D.H.	Tarjimada variantlilik hodisalarining asosiy belgilari xususida (Aka-uka Grimm ertaklarining o‘zbekcha tarjimalari misolida)	122

**TARJIMADA VARIANTLILIK HODISALARINING ASOSIY BELGILARI XUSUSIDA
(Aka-uka Grimm ertaklarining o'zbekcha tarjimalari misolida)**

*Karimova Dilafro'z Halimovna,
Buxoro davlat universiteti
Nemis filologiyasi kafedrasida dotsenti
dilafroz.karimova.1975@mail.ru*

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada tarjimada variantlilik va invariantlilik hodisalari, ularning kelib chiqish sabablari, spesifik xususiyatlari, aka-uka Grimm ertaklarining bevosita va bilvosita o'zbekcha tarjima variantlarini, variantlashish omillarini, ertaklarni tarjima qilishda variantlilik va invariantlilik hodisalari yuzaga kelishining sabab va asoslari yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** variatsiya, invariant, variantlilik, lingvokulturologik xususiyatlar, syujet, perifraza, folklor, motiv.*

**ОСОБЕННОСТИ ОСНОВНЫЕ ПРИЗНАКИ ВАРИАЦИОННЫХ ЯВЛЕНИЙ ПРИ
ПЕРЕВОДЕ (на примере узбекских переводов сказок братьев Гримм)**

***Аннотация.** В данной статье описаны явления вариативности и инвариантности в переводе, их причины, особенности, прямые и косвенные узбекские варианты перевода сказок братьев Гримм, факторы вариации, причины и основания вариативности и инвариантности в переводе сказок.*

***Ключевые слова:** вариация, инвариант, вариантность, лингвокультурологические признаки, сюжет, перифраза, фольклор, мотив.*

**THE MAIN SIGNS OF VARIATION PHENOMENA IN TRANSLATION
(on the example of the Uzbek translations of the Grimm brothers' fairy tales)**

***Abstract.** This article describes the phenomena of variation and invariance in translation, their reasons, peculiarities, direct and indirect Uzbek variants of translation of Grimm brothers' fairy tales, factors of variation, reasons and grounds of variation and invariance in translation of fairy tales.*

***Keywords:** variation, invariant, variant, linguocultural features, plot, periphrasis, folklore, motive.*

Kirish. Dunyo tarjimashunosligida hozirgacha nemis ma'rifatchilik adabiyotining g'oyaviy-badiiy takomiliga katta hissa qo'shgan aka-uka Grimm ertaklari qator xorijiy tillarga, jumladan, o'zbek tiliga ham bevosita va bilvosita ko'p tarjima qilingan. Natijada ularning tarjima variantlari, invariantlari paydo bo'lganki, tarjimashunosligimiz bu hodisalarning nazariyasini puxta o'zlashtirishni, har biriga xos paradigmatic va kognitiv, lingvokulturologik xususiyatlarni aniq yoritib berishni taqozo etadi. Jahon tarjimashunosligida turli tizimli tillarda so'zlashuvchi hamda har xil muhit va sharoitda yashovchi xalqlarning milliy madaniy an'analari, qadriyatlarini tarixini, betakror urf-odatlarini, turmush tarzini o'ziga xos yuksak badiiy mujassam etgan ertaklar tarjimasiga hamisha alohida e'tibor qaratilgan. Barcha xalqlarning ma'naviy merosida qadimdan hozirgacha mustahkam o'rin tutib kelayotgan ertaklarga oid ilmiy tadqiqotlar ko'lami tarjimashunoslik, tilshunoslik, adabiyotshunoslik sohalarida yanada ortib bormoqda. Ma'lumki, nemis ertaklari tarjimasida jahon adabiyoti sahifasining kengayishi uchun, unda adabiy ertak janrining shakllanishi va taraqqiy topishi uchun o'ziga xos ta'sir ko'rsatgan. Bunday tarjima ishlari, avvalo, ertaklarni qiyosiy-tipologik o'rganish, ulardagi o'xshash obraz va motivlarni aniqlash, milliy urf-odatlardagi o'xshash va farqli xususiyatlarni yorqinroq ko'rish imkoniyatini berishi sir emas. Nemis ertaklari jahon epik folklorning bir qismi sifatida o'zbek tarjimon olimlariyu adiblarining katta e'tiborini qozongan va bu ishga qo'l urganlar, ularni bevosita aslyatdan yoki vosita tillar orqali tarjima qilishni maqsad qilganlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Bu ish, asosan, o'tgan XX asrning 30-yillaridan boshlangani ko'rinadi. Xususan, tarjimonlarimiz sa'y-harakati bilan o'zbek kitobxonlari o'sha davrdan boshlab ko'proq olmon ertaknavislari aka-uka Grimm ertaklaridan bahramand bo'lishgan.

Asosiy qism. Variantlilik tarjima jarayonlarining spesifik xususiyatlaridan biridir. U muayyan bir asarning (ertakning) barcha tarjima variantlari majmui haqida bahs etadi. Bir so'z bilan aytganda, bir ertakning har bir tarjima namunasi variantlarida tarqalishi va bir-biri bilan yonma-yon yashab kelishiga

tarjima variantligi deyiladi. Keyingi paytlarda variantlilik va invariant atamaları juda ko'p fanlar doirasida keng qo'llaniladigan bo'lib qoldi. Bu ko'pincha tilshunoslik va adabiyotshunoslikda kuzatiladi. Aslida falsafaning gnoseologiya bo'limi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan "mohiyat" va "hodisa" tushunchalari zamirida paydo bo'lgan variantlilik va invariant tushunchalari har bir fanning spesifikasidan kelib chiqqan holda turlicha o'rganiladi. U haqda tadqiqotlarda turlicha fikrlar, yo'nalishlar vujudga kelgan. Bu tushuncha va hodisalar tarjimashunoslik sohasiga ham daxldordir. "Variant" deganda, bir matnning boshqa bir matni inkor etmagan holda yonma-yon yashashi tushuniladi. Variantlar bir-biridan katta farq qilmaydi. Bu tushuncha bilan bog'liq holda "variant", "variantdosh", "variantlilik" atamaları qo'llanadi. Tarjima variant ma'lum bir asarning aniq ko'rinishi bo'lib, ba'zan ularda ayrim so'z, ifoda yoki ibora tushurib qoldirilishi yoki mutarjim biladigan tilda yoki anglagan xolatda o'zgartirilishi mumkin. Bir asar tarjimasining ozmi-ko'pmi farqlarga ega bo'lishiga qaramay, ular baribir syujet, kompozitsiya, obraz va motivlar tuzilishidagi umumiy belgilarini saqlab qolaveradi. Tarjima variantlarida badiiylik darajasi qay darajada saqlanganligi uning axamiyatini, nufuzini belgilaydi. Tarjima varianti hajm jihatdan bir xil bo'lmaydi. Bu tarjimonning so'z bilish va uni tarjimada keltirish mahorati bilan bog'liq. Tarixiy asarlarning tarjima tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ba'zi asarlarning bir til ichida yoki bir necha tillardagi tarjimalari uchraydi. Bu hodisa tarjimashunoslikda "variantlilik" deb ataladi. "Variantlilik" tushunchasi nafaqat yirik bir asar tarjimalari, balki bitta asar tarkibida muayyan so'z va iboralarning bir necha xil tarzda berilishiga ham daxldordir. Invariant deganda, shuni aytish mumkinki, variantlar o'zaro qiyoslansa, dastlab ularning ikki turini farqlash imkoni paydo bo'ladi. Birinchisi, asliyat matni. U haqiqiy, an'anaviy, ijodiy variant bo'lib, tili va ifoda uslubi o'zi mansub xalqning qadriyati sifatida ko'rinadi. Fonema va tovush munosabati invariant-variant dialektikasini o'zida aks ettiradi. Darhaqiqat, umumiylik-xususiylik, mohiyat-hodisa, imkoniyat-voqelik dialektikasining tilda namoyon bo'lishini ifodalash uchun tilshunoslar ko'pincha invariant-variant atamalaridan foydalanadilar [1]. Invariantlilik tushunchasi tilshunoslikka falsafadan kirib kelgan bo'lib, "barqaror, o'zgarmas belgilar yig'indisi" degan ma'noni bildiradi. Falsafiy tushuncha sifatida "invariant" ko'rinishi "variant" atamasiga zid qo'yiladi. Bunday zidlantirish L.Elmslev asarlarida yorqin ifodasini topgan [3.135]. Uning ta'kidlashicha, matnning ko'p joylarida "ayni bir xil qo'shma gaplar", "ayni bir xil sodda gaplar", "ayni bir xil" so'zlar va hokazolar uchraydi. Boshqacha aytganda, har bir qo'shma gapning, har bir sodda gapning, har bir so'zning bir qancha namunalari uchraydi. Ana shu bir qancha namunalar variantlar, bu variantlar ortidagi mohiyat esa invariant sanaladi. Demak, har bir invariant bir qancha variantlar orqali voqelanadi, yuzaga chiqadi. Invariant nazariyasining vujudga kelishi gnoseologiya uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Chunki u in'ikos nazariyasini chuqurlashtirdi va unga aniqlik kiritdi. Invariantlilik tushunchasining hamda invariantlilik tamoyillarning atroflicha o'rganilishi qator fanlar doirasida kuzatiladi. G.S.Shur ta'kidlashicha, bir-biriga o'xshash g'oya va tushunchalar bir vaqtning o'zida alohida-alohida birlik bilan nomlanadi. Shuning uchun barcha soha tadqiqotchilarining izlanishlari ma'lum bosqichda alohida soha yoki fan uchun xos bo'lgan qonunlarga nisbatan umumiyroq bo'lgan qonuniyatlarning vujudga kelishi bilan muhimdir. Bunday tamoyillarga muayyan ob'ektda u yoki bu xossalarning boshqa xossalarga o'zgarishidan qat'iy nazar, uzoq vaqt o'z xususiyatini saqlab qolish tamoyili bo'lgan invariantlilik tamoyili kirishini ham ko'rsatadi [4; 48].

Tarjimashunos J.Sharipovning "O'zbekistonda tarjima tarixidan" deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasida o'zbek adabiyotiga oid bir necha asarlarning tarjima variantlari borasida fikr yuritilganligiga guvoh bo'lish mumkin. Invariant deganda, shuni aytish mumkinki, variantlar o'zaro qiyoslansa, dastlab ularning ikki turini farqlash imkoni paydo bo'ladi. Birinchisi, asliyat matni. U haqiqiy, an'anaviy, ijodiy variant bo'lib, tili va ifoda uslubi o'zi mansub xalqning qadriyati sifatida ko'rinadi. Fonema va tovush munosabati invariant-variant dialektikasini o'zida aks ettiradi. Darhaqiqat, umumiylik-xususiylik, mohiyat-hodisa, imkoniyat-voqelik dialektikasining tilda namoyon bo'lishini ifodalash uchun tilshunoslar ko'pincha invariant-variant atamalaridan foydalanadilar.

Invariantlilik tushunchasi tilshunoslikka falsafadan kirib kelgan bo'lib, "barqaror, o'zgarmas belgilar yig'indisi" degan ma'noni bildiradi. Falsafiy tushuncha sifatida "invariant" ko'rinishi "variant" atamasiga zid qo'yiladi. Bunday zidlantirish L.Elmslev asarlarida yorqin ifodasini topgan. Uning ta'kidlashicha, matnning ko'p joylarida "ayni bir xil qo'shma gaplar", "ayni bir xil sodda gaplar", "ayni bir xil" so'zlar va hokazolar uchraydi. Boshqacha aytganda, har bir qo'shma gapning, har bir sodda gapning, har bir so'zning bir qancha namunalari uchraydi. Ana shu bir qancha namunalar variantlar, bu variantlar ortidagi mohiyat esa invariant sanaladi. Demak, har bir invariant bir qancha variantlar orqali voqelanadi, yuzaga chiqadi. Invariant nazariyasining vujudga kelishi gnoseologiya uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Chunki u in'ikos nazariyasini chuqurlashtirdi va unga aniqlik kiritdi. Invariantlilik tushunchasining hamda invariantlilik tamoyillarning atroflicha o'rganilishi qator fanlar doirasida kuzatiladi. G.S.Shur ta'kidlashicha, bir-biriga

o'xshash g'oya va tushunchalar bir vaqtning o'zida alohida-alohida birlik bilan nomlanadi. Shuning uchun barcha soha tadqiqotchilarining izlanishlari ma'lum bosqichda alohida soha yoki fan uchun xos bo'lgan qonunlarga nisbatan umumiyroq bo'lgan qonuniyatlarning vujudga kelishi bilan muhimdir. Bunday tamoyillarga muayyan obyektida u yoki bu xossalarning boshqa xossalarga o'zgarishidan qat'iy nazar, uzoq vaqt o'z xususiyatini saqlab qolish tamoyili bo'lgan invariantlilik tamoyili kirishini ham ko'rsatadi.

Bir so'z bilan aytganda, har bir tarjima varianti o'zicha mustaqildir. Ularning biriga asosiy, boshqa yana biriga ikkinchi darajali o'rin berib bo'lmaydi. Ammo ulardan qay biri asliyatga juda yaqinligi mutarjimning matnga professional yondashganligi, ma'lum ustunliklari sifatida yaqqol ko'rinadi. Tarjima variantlarini bir-biriga solishtirilganda, ularga xos ustun tomonlar yaqqol ko'zga tashlanadi.

Demak, tarjima variantlilikini tor va keng ma'noda tushunish mumkin. Birinchisi, tor ma'noda u yoki bu ertakning ba'zi so'zlari, satrlari, obrazlari, o'rtasidagi farqlar, o'zgartirishlar tushuniladi. Ikkinchisi, keng ma'noda bir ertakning yonma-yon turuvchi, ammo bir-birini inkor etmaydigan har xil tarjima matnlari anglaniladi. Variantlar bir-biridan katta farq qilmaydi. "Variant" so'zining o'zi ham lotincha "Varius" [2; 176] so'zidan olingan bo'lib, "har xil", "turlicha", "xilma-xil" degan ma'nolarni bildiradi. Variant ma'lum bir asarning tarjima jarayonida vujudga keltirilgan, bir-biridan sal bo'lsada farq qiluvchi turli tarjima matnlari bo'lib, ko'p jihatdan bir-biriga o'xshash va yaqin bo'ladi. Variant ma'lum bir asarning aniq ko'rinishi bo'lib, ba'zan ularda ayrim so'z, ifoda yoki ibora tushirib qoldirilishi mumkin yoki mutarjim biladigan tilda yoki anglagan xolatda o'zgartirilishi mumkin. Bir asar tarjimasining ozmi ko'pmi farqlarga ega bo'lishiga qaramay, ular baribir syujet, kompozitsiya, obraz va motivlar tuzilishidagi umumiy belgilarni saqlab qolaveradi.

Tarjima variantlarida badiiylilik darajasi qay darajada saqlanganligi uning ahamiyatini, nufuzini belgilaydi. Tarjima varianti hajm jihatdan bir xil bo'lmaydi. Bu tarjimonning so'z bilish va uni tarjimada keltirish mahorati bilan bog'liq. Tarjimada variantlashuv kelib chiqishiga tildagi ortiqchalik tamoyillarining muayyan darajadagi ta'sirini kuzatish mumkin. Sababi shuki, mutarjim o'zi uchun notanish realiyalarni ko'pincha izohli tarjimada ifoda etadi. Shuningdek, ba'zi tarjimalarda, aksincha, tejamkorlik tamoyiliga [5; 79] asoslanish kuzatiladi. Aytaylik, mutarjim keltirilgan frazeologik birlikni yoki tasviriy ifoda (perefraza)ni tarjimada qayta yarata olmasa, uni tashlab ketadi yoki bir necha so'zdan iborat bo'lgan frazeologizmni, aniqlovchili birikmalar, metaforali birikmalarni oddiy so'z bilan ifodalab ketaverishi mumkin. Har bir xalqning ertaklari, avvalo, o'sha millatning o'ziga xos poetik an'analari, qadimiy madaniy hayotini, milliy qadriyatlarini o'zida aks ettirishi jihatidan e'tiborlidir. Ayni shu jihati uning boshqa tillarga tarjima qilinishi jarayonini qiyinlashtirsa-da, muayyan millat ruhiyatini, millat mentalitetini ifodalashi jihatidan ahamiyatlidir. Shu sababli ertaklarning bir tildan boshqa tillarga tarjima qilinishi holati ko'p kuzatiladi. Jumladan, nemis xalqining aka-uka Grimmlar tomonidan yozib olingan va ommalashtirilgan ertaklari o'zbek tiliga ham turli yillarda juda ko'p shoiru olimlar tomonidan tarjima qilingani kuzatiladi. Shu jarayon bilan bog'liq tarixni, bunda o'zbek tarjimonlarining mahoratini, bir ertakning bir necha bor turli yillarda, har xil mutarjimler tomonidan tarjima qilinish tarixini, sabab va natijalarini, taraqqiyot belgilarini, mahorat masalalarini o'rganish o'zbek-nemis adabiy aloqalari barobarida folkloriy munosabatlari, madaniy-ma'naviy hamkorligi tarixini o'rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Nemis va o'zbek xalqlarining folklor hamda yozma adabiyotdagi badiiy-estetik tajribalarini o'zaro qiyosiy o'rganishga qiziqish bir necha asrlardan buyon davom etib kelmoqda. Nemis va o'zbek xalqining o'ziga xos milliy qadriyatlari tarkibida ertaklarning alohida o'rni bor. Ular tarixan har xil makonda shakllangan bo'lsa-da, bir-biridan uzoqroq bo'lishiga qaramay, ularning ertaklarida ayrim yaqinliklar bor, ko'p jihatdan ular o'xshashlik, mushtaraklik kasb etadiki, folklor an'analari nuqtai nazaridan ularni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Mana shuni inobatga olib, nemis va o'zbek ertaklarining o'zaro tarjima tarixini, xususan, nemis ertaklarining o'zbek tiliga tarjimalari variantlashgani, bu tarjimalarning o'ziga xos xususiyatlari, paydo bo'lish omillarini o'rganish folklorshunoslikda tadqiq qilinishi zaruriyatga aylangan muammolardan biridir.

Aka-uka Grimmlarning nomi nafaqat nemis o'quvchilariga, balki jahondagi barcha xalqlarga tanishdir. Chunki ularning ertaklari juda ko'p tillarga tarjima qilingan. Albatta, aka-ukalarning nomi bu tarzda jahonga keng tanilishida ularning ertaklari turli tillarga tarjima qilinishi muhim ahamiyat kasb etganini inkor etib bo'lmaydi. Jumladan, ularning ertaklari bilan o'zbek xalqi ham o'tgan asrning 30-yillari oxirlariga kelib tanisha boshlagan. Aka-uka Yakob va Vilgelm Grimmlar nemis xalqining eng sevimli ertakchi-yozuvchilari bo'lib, ular yaratgan ertak butun jahon kitobxonlarning e'tiboriga tushgan. Bunda, albatta, ularning turli tillarga tarjima qilinishi muhim ahamiyat kasb etgan. Ular yaratgan ertaklarning birinchi to'plami "Bolalar va oila" ("Kinder und Familie") nomi bilan 1812-yilda, 1815-yilda ikkinchisi, 1822-yilda esa uchinchi kitoblari nashr qilingan. Bu kitoblar aka-uka Grimmlarning nomini dunyoga tanitdi va tez orada jahonning ko'pgina boshqa tillariga ham tarjima qilina boshlandi.

Bugungi kunda jahonning biror go'shasi yo'qki, aka-uka Grimmlar ertagi bormagan bo'lsa, birorta madaniy til yo'qki, ular tarjima qilinmagan bo'lsa. Ular jahonning boshqa tillariga tarjima qilinganligidek, bizning ona tilimiz – o'zbek tiliga ham o'girilgan. Mualliflarning ertaklari bilan o'zbek xalqi o'tgan asrning 30-yillari oxirlariga kelib yaqindan tanisha boshlagan. Aniqrog'i, nemis xalq ertaklariga bo'lgan qiziqish O'zbekistonda o'tgan asrning birinchi choragidan kuchaygan. Ular 30-yillarning o'rtalaridan boshlab tarjima qilina boshlangan va qayta-qayta nashr qilingan, hozir ham nashr etilmoqda.

“Bremen musiqachilari” ertagining o'tgan asr boshlari va ikkinchi yarmida ko'p bor tarjima qilinishi tasodif emas edi. Chunki bu ertak g'oyasi turli toifadagi katta-kichik, kuchli-kuchsiz jonivorlarning o'z yashab turgan joyini o'zgartirib, boshqa bir ahil jamoa tuzgan holda yashash g'oyasini ifodalab kelgan. Unda inson farzandi jonivorlarni boshqaradi. Nazarimizda, sho'ro mafkurasi hukmronligi davrida ushbu ertak g'oyasi 15 ta alohida-alohida davlatlar va xalqlarni yagona “hamdo'stlik”, “ittifoq” g'oyalari bilan birlashtirish tushunchasini ilgari surishda o'ziga xos ahamiyat kasb etishi e'tiborga olingan. Ertakda “Birlashgan o'zar birlashmagan to'zar” maqolining mazmun mohiyati aks ettirilgan.

“Bremen musiqachilari” sho'ro jamiyat kishisini tarbiyalashda muhim vosita sifatida qaralgani uchun, juda ko'p xalqlari orasida tarjima vositasida keng tarqalgan. Natijada uning turli tildagi tarjima variantlari paydo bo'lgan. Demak, bir tilda yaratilgan ertakning yana boshqa tilda qayta yaratilishidan uning tarjima variantlari paydo bo'ladi. Masalan, “Bremen musiqachilari” ertagining quyidagi tarjima variantlari mavjud: a) rus tili tarjima varianti; b) o'zbek tili tarjima varianti; v) turk tili tarjima varianti; g) xitoy tili tarjima varianti; d) ingliz tili tarjima varianti; ye) arab tili tarjima varianti va hokazo.

Ertaklar qaysi tilga tarjima qilinmasin, imkon qadar uning asliyatiga xos xalqchilligini, g'oyaviy mazmunini, badiiy xususiyatlarini, asosiy rolini va obrazlarini saqlab qolishga harakat qilinadi. Shunday bo'lsada, uning leksik, grammatik, stilistik jihatlarini to'liq saqlab qolishning imkoniyati chegaralangan bo'ladi. Lekin ular versiya hisoblanmaydi. Asliy matning tarjima matnga aylantirilishida mutarjim mahoratidagi individual xususiyatlar o'z ta'sirini namoyon etadi.

Aka-uka Grimm ertaklarining tarjima variantlarini yaratilish davriga, tarqalish sharoitiga qarab belgilash lozim. Chunki bu ulardan qaysi biri asliyatga yaqin, badiiyati yuqori darajada ekani yagona syujetini saqlab qolishdagi umumiy va xususiy tomonlarini ochish imkoniyatini beradi. Bu o'rinda ushbu tarjima variantlarini qiyosiy tarixiy, qiyosiy-tipologik jihatdan nazar o'tkazish muhim ahamiyat kasb etadi.

Birinchi, tarjimachilikda variatsiya muammosini hal etishda bir matnning qachon, qanday, qay usulda nima maqsadda tarjima qilinganligini e'tiborga olish lozim hisoblanadi.

Ikkinchi, ularning g'oyaviy yo'nalish va motivlarini qiyosiy aspektda tahlil qilishga to'g'ri keladi.

Uchinchi, tarjima asarining barcha variantlari umumiy tavsiflanadi.

To'rtinchi, til, nutq, yozuv jarayonida yuz berayotgan o'zgarishlar birgina matn tarjimasi misolida asoslanadi. Davr talabi, jamiyatdagi o'zgarishlar, ijtimoiy muhit ta'siri, insoniyat tafakuridagi yangilanishlar tarjima matnidagi ayrim o'zgaruvchanliklarga ta'sir ko'rsatganligi dalillanadi.

Beshinchi, ertak janri badiiy xususiyatlarining ayrim jihatlari asosida fikr yuritiladi.

Ko'pincha variantlilik folklorga xosligi aytiladi. Lekin variantlilik tarjima jarayonida ham yuz berishini inkor qilib bo'lmaydi. Chunki bir matn faqat bir kishi tomonidan emas, bir necha kishi tomonidan tarjima qilinishi mumkin. Masalan, aka-uka Grimmlarning “Botir tikuvchi”, “Bir xumcha shovla”, “Bremen musiqachilari”, “Oppog'oy va yetti gnom”, “Mitti odamchalar”, “Yalqov Geyns”, “Oqoyim va Guloyim”, “Asalarilar qirolichasi”, “Kuloyim (Zolushka)” kabi ertaklari bir necha mutarjimlar tomonidan hozirgacha goh bevosita, goh bilvosita o'girilganligi ma'lum. Nemis ertakchilari aka-uka Grimmlarning ijod namunalari turli yillarda bir necha bor bevosita nemis tilidan hamda bilvosita rus tili orqali o'zbek tiliga tarjima qilingan bo'lib, ayni paytda, ana shu tarjima ishlarini yig'ib o'rganishga, ularni qiyoslagan holda yutuq va kamchiliklarini aniqlashga to'g'ri keladi. Ayniqsa, uning mustaqillik yillarida amalga oshirilgan variantlarini aniqlab, qiyosiy jihatdan chuqurroq o'rganish lozim. Negaki, nemis ertakchilari aka-uka Grimmlarning ijod namunalari tarjimalari shoir, yozuvchi yoki mutarjimlar tomonidan amalga oshirilgani sababli turlicha darajada namoyon bo'ladi. Aka-uka Grimmlarning ertaklari boy syujeti, barkamol badiiyati, barqaror kompozitsion qurilishga egaligi va ommaviyligi bilan jahon folklorida o'z o'rniga ega. Ulardagi obraz va personajlar tavsifining tarjimada aniq aks etishi o'quvchining tasavvurini kengaytiradi. Ularning o'zbekcha tarjimalari xalqimiz vakillarini nemis xalqining milliy an'analari, turmush tarzi, kiyim-kechaklari, milliy taomlari, yashash o'rni, muhiti, mehnat sharoiti, o'ziga xos axloq-odob qoidalari bilan tanishtiradi. Ba'zan tarjimalar asosida nemis tilidagi ayrim so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilgani ham ko'zga tashlanadi. Aka-uka Grimmlar o'z adabiy ertaklari orqali nemis xalqining o'zligini tanitishga, xalqining dilidagi orzu-istaklarini topib, sodda, xalqchil uslubda, yuqori badiiy shaklda ifodalashga muvaffaq bo'ldilar. Grimmlar

yaratgan ertaklar nihoyatda rang-barang bo‘lib, ularning tematik doirasi keng, mazmuni inson faoliyati, hayvonlar va jonivorlar, tabiiy hodisalarning juda ko‘p tomonlarini qamrab olgan.

O‘zbek folklorshunosligida “Alpomish” dostonining o‘zbek variantlari to‘g‘risida monografik tadqiqot olib borgan T.Mirzayev fikricha, variantlilikning asosiy spesifik xususiyatini ko‘rsatuvchi belgilaridan biri jamoaviylikdir [5]. Darhaqiqat, olim ta‘kidlaganidek, bir asar bir necha kishi tomonidan tarjima qilinarkan, o‘z-o‘zidan bir guruh tarjimonlar jamoasi shakllanib qoladi. Masalan, aka-uka Grimm ertaklarining X.Raximov tarjimalari, yoki S.To‘raxonova variantlari tarzida ularni nomlash mumkin.

Tarjima variantlarining yuzaga kelishi tarjimashunoslikda ham yozma adabiyotga, ham folklor asariga xosdir. Bu o‘zining sub‘ektiv va ob‘ektiv sabablari orqali izohlanadi. Sub‘ektiv sababning ildizi mutarjimning asliyat matniga katta e‘tibori, qiziqishi, u haqdagi bilimi, professionallik darajasi, mehnati, ijodiy yondashuvi bilan belgilansa, ob‘ektiv sababi davr taqozosi, ijtimoiy muhit bilan oydinlashadi.

Shunday qilib, bir ertakning asliyati yonida uning boshqa bir tildagi tarjima varianti ham paydo bo‘ladi. V.M.Solnsev fikricha, bunday variantlilik namunasi “mustaqil ahamiyatga ega bo‘lgan badiiy fakt” [4; 271] hisoblanadi.

Biroq tarjima variantlarining har birini mustaqil sanab, bir-biridan farqlash kerak. Chunki tarjima har doim ham professional mutarjim tomonidan amalga oshirilavermaydi. Uning paydo bo‘lishida ko‘ngilli mutarjim ham ishtirok etish mumkin. Masalan, Merlin Peterson shunday tarjimonlardan edi. Demak, biror asarni professional mutarjim bo‘lmagan inson bir tildan boshqa tilga o‘g‘irganda, ijodiy holatlar ko‘proq ko‘rinishi mumkin. Professional tarjimon esa matnni deyarli o‘zgartirmaydi, ijodiy yondashmaydi, u ko‘proq adekvat tarjimani rejalashtiradi. So‘z ustida jiddiy ishlaydi. Uning denotativ, konotativ ma‘nolariga alohida e‘tibor qaratadi, syujetga o‘zgartirishlar kiritmaydi. Tarjima prinsiplari va metodlariga jiddiy yondashib ish yuritadi.

Tarjima variantlarining yuzaga kelishning obyektiv sabablaridan yana biri, tarixiy sharoit bilan izohlanadi. Negaki, boshqa folklor namunalari qatori ertaklar ham ma‘lum bir tarixiy, iqtisodiy-ijtimoiy sharoitda yaratilganligi uchun ayrim motivlari mavjud tuzum voqealariga mos keladi. Shu muvofiqlikdan uni tarjima qilishiga omil bo‘ladi. Olimlar ta‘kidlaganidek, variant, variantlilik, variatsiya terminlari har doim xam bir xil tushunilmaydi. Ularning bir-birlaridan ajratish, ma‘nolarini differensiya qilish va farqini ko‘rsatish kerak bo‘ladi [5].

Xulosa. Xullas, har bir tarjima varianti o‘zicha mustaqildir. Ularning biriga asosiy, boshqa yana biriga ikkinchi darajali o‘rin berib bo‘lmaydi. Ammo ulardan qay biri asliyatga juda yaqinligi mutarjimning matnga professional yondashganligi ma‘lum ustunliklari sifatida yaqqol ko‘rinadi. Tarjima variantlarini bir-biriga solishtirilganda ularga xos ustun tomonlar yaqqol ko‘zga tashlanadi. Aka-uka Grimm ertaklari tarjimalari orqali o‘zbek mutarjimlari ham ulardagi milliy koloritni, olam manzarasini aks ettirishda tarjimashunoslikda o‘ziga xos qonuniyat darajasiga ko‘tarilgan talablar asosida ish yuritishgani ayonlashadi. Har bir tarjimon mahorati o‘ziga xos individual belgilarga ega ekanligi kuzatiladi. Bir ertakning bir necha tarjimon yoki bir tarjimon tomonidan amalga oshirgan nusxalari yonma-yon yashab, tarjima variantlarini yuzaga keltirganini inkor qilib bo‘lmaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Абузалова М., Назарова С. Систем тилшунослик асослари. – Бухоро, 2008.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – 2-е изд., стер. – М: УРСС: Едиториал УРСС, 2004.
3. Ельмслев Л. Метод структурного анализа лингвистике. – М., 1960. – С.52;
4. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1961. – С. 217-218.
5. Тўра Мирзаев. Алпомш дostonининг ўзбек вариантлари. Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти, Тошкент-1968.
6. Halimovna K.D. On the history of the creation of grimm brothers' fairy tales and their translations into uzbek //euro-asia conferences. – 2021. – m. 3. – №. 1. – c. 85-87.
7. Каримова Д. Х. Вариантность в переводе (на примере произведений братьев Гримм) //Вестник науки и образования. – 2019. – №. 4-2 (58).
8. Halimovna K. D. Variability and invariability in fairy tales (As the example of the translation of grimm fairy tales) //International Journal of Psychosocial Rehabilitation. – 2020. – T. 24. – №. 1. – C. 138-144.
9. Halimovna K. D. The Influence of Language and Principles of Translation on the Origin of Variation and Invariance in Translation //Web of Scholars: Multidimensional Research Journal. – 2022. – T. 1. – №. 4. – C. 137-140.